
FRANKO ADAM

ESEJ O KOMUNAMA*

Uvod

Na pisanje ovog članka podstaklo me više motiva, ali je članak sasvim sigurno upravo onakav kakav jeste i zbog razmišljanja povodom teksta Slavenke Drakulić „Komuna i njena ograničenja” (*Pitanja*, br. 6, 7, 1977). Autorka pomenutog teksta pokrenula je i eksplicirala niz značajnih tema koje se odnose na život u komunama.

Mislim da je Slavenka Drakulić dobro pogodila osnovne crte i unutrašnje protivrečnosti i napeitosti prisutne u životu komunara. Ona kaže: „Od unutrašnjih problema su najvažniji: problem privatne svojine i problem odnosa individualne slobode prema formiranju grupne svesti.” Treba, međutim, da kažem da nije u potpunosti uspela da razvije i problematizuje one bitne momente koji su, s jedne strane, proizvod samih biografija komuna, kao stereotipa, bilo da su ih stvorili simpatizeri bilo protivnici komuna. Ali, već na početku treba da ukažem na činjenicu da se nikako ne slažem sa određenim tezama i tvrdnjama u prilogu S. Drakulić. Pokušaću da na osnovu argumenata pobijem takve teze i tvrdnje. Moj zapis je, naravno, samo nekakva skica u kojoj su naznačeni najosnovniji potezi fenomena nazvanog „komune”. Kao što je već rečeno, S. Drakulić (S.D.) je na dosta zanimljiv način prikazala osnovne dileme antikulture i unutar nje situiranog komunarskog pokreta. Kod nas je objavljeno veoma malo tekstova koji bi razmatrali pomenutu tematiku. Uprkos tome, nešto je ipak napisano. Skrenuo bih pažnju, pre svega, na obimnu studiju Vinka Zalara „Komune između utopije i realnosti” (*Časopis za kritiko znanosti, domišljivo, novo antropologijo* 6—7, Ljubljana, 1975). Objavljeno je i dosta kraćih

*) Objavljeno u časopisu *Problemi*, br. 176, XV 1977.

zapisa i prevoda¹⁾. Rekao bih da je jedan od nedostataka pisanja S. D. i u tome što ne uzima u obzir ove zapise, što jednostrano navodi samo angloameričku literaturu o toj tematici. Mislim da ova zamerka nije samo formalne prirode. Na taj način, naime, još više jača predrasuda da su komune isključivo „američka stvar“, fako život u komunama donosi neke iste ili slične probleme, bez obzira na to gde i kada su one geografski i vremenski locirane, ipak postoje veoma značajne razlike između komununa XIX veka i današnjih komununa ili između savremenih američkih i savremenih nemačkih ili jugoslovenskih ili mađarskih komununa. Ako ništa drugo, onda je socijalni makrosistem, odnosno sredina, ono što u određenoj meri utiče na unutrašnju strukturu i razvojni trend komununa.

Ima problema i sa definicijama i klasifikacijama. U stvari, sam pojam komunune je neadekvatan i pod znakom pitanja. U bližoj budućnosti će se to još potencirati kada se razvijaju najrazličitiji modeli zajedničkog, odnosno grupnog života. Termin „komuna“, naime, asocira na neku čvrstu povezanost, kohezionu grupu ljudi okrenutu i prema unutra i prema spolja. Zajednička svojina i ukidanje monogamije kao i zajedničko vaspitavanje dece su konstitutivni elementi (ili povezujući mehanizmi, ako upotrebjavamo izraz R. Kanter) komunune. Ali konstatujem da postoji veoma malo zajednica koje bi odgovarale kriterijumu komunune. U većoj meri postoje i nanovo se razvijaju najrazličitije varijante grupnog života. Ako razgovaraš, na primer, sa Švedaninom i pitaš ga o komununama u Švedskoj on će začuđeno pogledati. Na kraju ćete se ipak sporazumeti i ustanoviti da Švedani nazivaju to „kolektivima“. I Nemcima je bliži izraz „stambena zajednica“ (Wohngemeinschaft), iako se jedna od prvih nemačkih komununa zvala Kommune 1. Pri tom nije reč samo o lingvističkim ili semantičkim nesporazumima i nijansama, već se u tim nazivima krije drugi sadržaj. Donekle uopšteno mogli bismo da kažemo da je većina zajednica manje unutrašnje strukturisana i povezana kao i da njihova zajednička „vizija“ i „utopija“ manje dolaze do izražaja. Dodatni element koji doprinosi unutrašnjoj definiciji i raznolikosti „komununa“ jeste i socijalno poreklo i položaj ljudi koji se uključuju u grupni život. Ni približno nije tačno (kao za SAD, barem pre

¹⁾ Kraći članci objavljeni su u *Tribuni*, *Studentskom listu*, *Startu* i dr. Treba pomenuti dobar prikaz američke scene Jasmine Gojković u članku „Vremena kao što su ova, etnološki pogled na novu kulturu“ (*Ideje*, oktobar—decembar 1972). Što se tiče „ozbiljnih“ napisa treba pogledati tematski broj *Sociologije* (3, 4, 1974) o porodici gde je objavljeno nekoliko prevoda koji se odnose na „komunune“. Veoma zanimljiv je i prevod „Struktura obitelji i komunizam“ (*Zena*, 2, 3, 1972, Zagreb) mađarskih filozofa A. Helerove i M. Vajde. Vidi i knjigu Helerove *Svakidašnji život* (Novi, 1978).

nekoliko godina) da su stanovnici „komuna” *drop outs* (daci, studenti, radnici, intelektualci koji su privremeno ili stalno napustili studije, odnosno posao). Barem za urbane „komune” važi da ih u velikoj meri sačinjavaju, kao što je zabeležila S. D., ljudi sa relativno visokim socijalnim statusom; lekari, inženjeri, profesori i sl. Posledica je i starost članova takvih „komuna”: od 30 do 40 godina.

U vezi s tim treba, naravno, napomenuti da nije tačna tvrdnja da su stambene zajednice jedna od varijanti „svetovnih komuna” samo „pučki život u grupi” i da članovi takvih zajednica nemaju zajedničke planove, alternative i sl. Setimo se samo brojnih levo orijentisanih marksističkih i anarhističkih političkih „komuna” u gradovima. Čak i one koje nisu direktno politički angažovane i koje su prvo nastale zbog ekonomskih inicijativa i prednosti (zajednička kupovina kuće, stana i sl.) s vremenom, bar pojedine razvijaju oblike karakteristične za kolektivni život. Tako je, na primer, nedavno na ljubljanskoj televiziji prikazana grupa iz Brisla koju su sačinjavali već staniji i „ugledni” ljudi, kao na primer arhitekta i drugi. Posle određenog vremena oni su počeli da se zbližavaju uvođenjem kolektivnog vaspitanja dece. Treba još da dodam da je ova stambena zajednica predstavljena kao alternativa tradicionalnoj porodici.

O ruralnim komunama i pitanje svetovnosti i religioznosti

U poslednje vreme se dešava da se na ruralnim područjima naseljavaju ljudi koji su se kao grupa formirali već u gradu i imaju već posebno eksplicirane ciljeve i vrednosti kolektivnog života. To su, pre svega, grupe koje praktikuju neku vrstu grupne terapije (na primer, *AA komuna* u Austriji, *Living Love Center* u Kaliforniji i druge), dalje, grupe koje se bave umetnošću (kod nas *Porodica na Gmajni* u Šempasu). Naročito u poslednje vreme dolaze do izražaja alternativno tehnološki i ekološki orijentisane grupe. Poznate su dve takve grupe: engleska *BRAD*²⁾ (Biotechnical Research and Development) koju je osnovao naučni publicista R. Klark (R. Clark) (koja se, međutim, već raspala, odnosno prestrukturisala), dok je u Nemačkoj poznata *Prokol grupa*³⁾. Verovatno se za ove zajednice ne bi moglo reći da su anarhoidne i dezorganizovane. Iako nisu religiozne, one imaju dosta razvijenu unutrašnju organizaciju (sistem rotacije u radu), organizovane kontakte s okolinom i, u osnovnim crtama, utvrđenu „ideologiju”. Kod

²⁾ O tome nas informiše M. Allaby, autor knjige *Survival Book*, Pen Books, 1976.

³⁾ *Prokol — Gruppe: Der Sanfte Weg*, Deutsche Verlags Anstalt 1976.

ove zajednice pokazala se još jedna mala karakteristika koju, međutim, treba pomenuti: dosta pripadnika ima prirodoslovno — tehničko obrazovanje. Prokol grupu sačinjavaju, na primer, članovi sledećih profesija: inženjeri, arhitekte, fizičari, matematičari, narodni lekari (pored ovih profesija pominje se i sociolog).

Takve i slične „komune“ otklanjaju prepreke između grada i sela, između načina života u urbanom i ruralnom prostoru. Futurolog R. Jungk⁴⁾, inače idejni vođa *Prokol grupe*, razmišlja ovako: „Više nego što vi to činite (odnosi se na *Prokol grupu* — prim. F. A.) trebalo bi naglašavati povezanost između grada i sela. Budućnost nije u 'povratku prirodi', već u stapanju starijih i novijih, proteklih i sadašnjih oblika života. Ne bismo smeli prenebregnuti brojne raspade seoskih komuna koje su osnovali gradski ljudi, već treba o njima dobro razmisliti. Ako toliko ljudi, koji su na početku bili oduševljeni, posle nekoliko godina ili čak nekoliko meseci ode, tome nije kriv ni neobično naporan fizički rad ili nedostatak uobičajenog komfora, već i nedostatak raznovrsnih susreta, slikovitosti i promena kao i kulturnih zbivanja što sve skupa čini gradski život tako zanimljivim. Prilikom izrade skice „meke“ tehnike trebalo bi misliti na kombinaciju, s jedne strane, uzgoja životinja, obrade zemljišta i voćarstva u tipično gradskim predelima, a s druge strane na uvođenje urbanih elemenata u seoski život. Leja na krovu ili u ambaru, pozorište ili mala fabrika u štali, laboratorija za ekološku tehniku postavljena na ivici grada, biblioteka u šumi ili na obali — sve su to počeci novih stilova života koji će formirati vreme koje dolazi.“ Ne bih mogao da tvrdim da su distinkcije ruralne, ruralno-urbane i religiozno-svetovne komune bez osnove, ali ovde sasvim sigurno nije reč o „nepremostivim“ dihotomijama. Kao što Jungk već prognozira dolazi, a u budućnosti će još više dolaziti do korekcije onog shvatanja u čijem su se okviru formirale čisto ruralne i uglavnom religiozne „komune povlačenja“ (da upotrebim izraz R. Kanterove).

Možda je ovde potrebna neka digresija. Šta, u stvari, znači sintagma o sintezi urbanog i ruralnog? Nešto saznajemo iz citata R. Jungka, ali postavljaju se i druga pitanja. Zar nisu urbanizacija i s druge strane industrija i tehnologija, pa i masovni mediji i saobraćajne veze već povezali ruralno-urbano (već je dosta godina prošlo otkad je većina poljoprivrednih predela u razvijenijim zemljama, dakle, i kod nas, izgubila svoju ruralnu, odnosno poljoprivrednu konotaciju)? Sinteza o kojoj govori Jungk zbiva se u dosta promenjenom kontekstu koji s jedne strane određuje otpor prema „tvrdoj“ neekološkoj industriji i tehnologiji, odnosno prema nuž-

⁴⁾ *Ibidem.*

nom prođoru u „ruralno”, a s druge strane praktikovanje i uvođenje za sredinu čistih tehnologija (organsko ratarstvo, vetrenjače za proizvodnju struje, korišćenje solarne energije itd.). Možemo da kažemo da je reč o drukčijem konceptu poljoprivrede i života na zemlji uopšte koji se razlikuje od modernizovane i industrijske poljoprivrede kao i od starog, tradicionalnog, patrijarhalno-plemenskog koncepta koji je ostavio još jedva vidljive tragove. Pojedine komune (koje su po mom mišljenju „perspektivne”) preuzimaju iz prvog koncepta uvođenje tehnoloških unapređenja i eksperimentisanje, a od drugog koncepta „praćenje samoće” (P. Slater) i traganje za „arhaičnim” (E. Morin). Ovde se oslanjaju i na iskustva tzv. primitivnih naroda. Spajanje ova dva koncepta naročito je propagirala publikacija *Whole Earth Catalog*.

Još nekoliko reči o tzv. religioznim komunama. Autorka članka „Komuna i njena ograničenja” polazi od stanovišta da se antikultura u poslednje vreme „povukla u oazu spiritualizma”. Ako bi to bilo tačno, onda bi, naravno, bilo jasno da su i komune kao centri i žiže antikulture pretežno spiritualno i religiozno orijentisane. Treba, međutim, da kažem da tvrdnja o nekakvoj potpunoj spiritualizaciji antikulture, po mom mišljenju i prema informacijama kojima raspolazem, nije tačna. Mislim da je ova „spiritualizacija” barem do neke mere prevaziđena i da je izgubila svoju aktuelnost i privlačnost. Takve komune nisu ni toliko uspešne ni otporne kao što su „svetovne”⁶⁾. Treba, međutim, priznati da samo mali krug deli deo antikulturnog pokreta od pada u apolitički, spiritualnom iracionalnošću i mistikom prikriveni cinizam, koji posredno može da otvori put političkoj fašizaciji⁷⁾.

Opet, međutim, treba reći da recepcija određenih elemenata, odnosno koncepta iz arsenala tzv. mistike, raznovrsnih novootkrivenih religija i kultova „proširivanja svesti” i sl., ne može da bude nešto negativno ako sačuvamo racionalni uvid u saznanje o društveno-istorijskom kontekstu takvih ideja i praksi.⁷⁾

⁶⁾ Istraživači istorije komuna, odnosno utopijskih naselja, utvrdili su, doduše, da su religiozne komune bile trajnije, ali mi se čini da to ne važi za današnje komune.

⁷⁾ J. de Graaf, *The Dangers of the Counterculture, Undercurrents*, 21. 1977.

Autor uspostavlja paralele između sadašnje američke scene i zbivanja u tzv. omladinskom pokretu neposredno pre pojave nacizma. Po njegovom mišljenju, antikultura može da odigra pozitivnu ulogu samo povezana sa levim političkim radikalizmom.

⁷⁾ O ovom pitanju detaljno raspravlja poznati nemački (levičarski) teoretičar D. Duhm u knjizi *Der Mensch ist anders*, Kubler Verlag, 1975.

Mislim da je moguć sledeći rezime: postupak autorke razmatranog članka dosta je jednostran jer religiozno-ruralni tip komune opisuje kao preovlađujući. Treba da kažem i to da mi se u vezi s tim čini problematičnom i njena klasifikacija, odnosno tipologija komuna koje deli na religiozne i svetovne. Iz njenog članka može da se razabere da ona religiozne komune izjednačava sa naseljavanjem u ruralnim predelima, sa izolacijom i povlačenjem i rigoroznom unutrašnjom organizovanošću. Čini se kao da su to jedine „prave komune”, ali S. D. ima negativan odnos prema njima jer upravo ove komune baziraju na već prevaziđenom nivou ekonomije, odnosno socijalnog života uopšte. Svetovne komune, međutim, opisuje kao „neozbiljne”, anarhične i bez čvrste unutrašnje povezanosti; čak bez ikakve „organizacije”. I kao uz put dotiče značajne tipove komuna terapeutskog ili „eksperimentalnog” karaktera, iako sama pominje ova dva oblika svetovnih komuna. Zar nisu ova dva oblika kvantitativno i kvalitativno srazmerno snažno zastupljena unutar „svetovnih komuna”? Ako idemo još dalje: nigde nije rečeno da su religiozne komune zatvorene i izolovane, po mome mišljenju ima ih još više mesijanskih i otvorenih kao i ekspanzivnih, a takođe ne može se reći da su svetovne komune urbane, a i jedne i druge mogu da imaju veoma razvijenu grupnu svest i harizmatkog vođu. Tako bismo polako uvideli da je tipologija „svetovne”-„religiozne” komune manje značajna i, malo upotrebljiva.

A šta je s osnovnom dilemom između, s jedne strane, individualne svesti i njene inkarnacije u privatnoj svojini i, sa druge strane, grupne svesti? Da li je grupna svest samo derivat kolektivnog super ega, a ovaj posledica pristanka članova grupe na dobrovoljnu represiju koja pruža prividnu bezbednost? Grupna svest koja ne daje mesta individualnim specifičnostima (i ćefovima) i koja, po mome mišljenju, predstavlja prevaziđeni model socijalnog života može se prepoznati po sledećim znacima: harizmatiski vođa koji uglavnom određuje pravila i navike; ekspanzionističko-mesijanska ideologija; takva podela rada u kojoj samo pojedini izabranici obavljaju poslove rukovođenja i odlučivanja; naglašavanje harmonije u grupi i uopšte u „pogledu na svet”. Uporna indoktrinacija sa ideološkim floskulama i ponavljanje svakodnevnih rituala koji treba da učvrste „grupnu svest” prateće su pojave⁸⁾. Čini mi se da su opisanoj opasnosti izložene dve najglasnije komune: *Finhorn* u Škotskoj i *AA komuna* u Austriji. Prva se pro-

⁸⁾ Reč je o uhodanim ritualima, obaveznim za sve članove; ovi rituali (gotovo) isključuju spontanost i refleksiju pojedinaca.

glašava inkarnacijom „novog veka” (New Age)⁹⁾ i uprkos interesovanja za iskustva jugoslovenskog samoupravljanja veoma je hijerarhijska. Druga propagira, kao univerzalni lek za svetske probleme (od krize porodice do ekologije i kapitalističkog društva), ukidanje monogamije i slobodan seks u komunama. Međutim, veoma je sumnjiva njihova egzaltirana angažovanost za prenos njihovih ideja, odnosno njihovog mini realiteta u svetski kontekst¹⁰⁾. Mnogo ljudi koji žive u takvim komunama (obično su to brojčano snažne komune sa sto do dve stotine ili još više članova, npr. Stephens Farm u SAD broji osam stotina članova) ne oseća nikakvu prinudu i smatraju se slobodnim. Ali nekima, pre ili kasnije, postaje jasno o čemu je reč. Oni imaju, naravno, samo jednu mogućnost, da napuste zajednicu. Neki od ovih begunaca postaju zagriženi „protivnici” komuna, dok drugi osnivaju novu zajednicu. (Tako su, na primer, disidenti AA-jevaca postali BB-jevci).

Tako, nije teško pogoditi zašto kod savremenih komuna veoma teško dolazi do potpunog ukidanja privatne svojine (možda je lakše ukinuti monogamiju; barem privremeno, iako su međusobno tesno povezane). Privatna svojina, naime, omogućava do određene mere raspolaganje samim sobom, tj. neometano zadovoljavanje specifičnih potreba i želja koje drugi članovi nemaju, odnosno koje ne respektuju (knjige, putovanja i sl.). Međutim, barem delimično ukidanje privatne svojine uslov je za stabilnu zajednicu. S obzirom na hiperprivatizovane međusobne odnose u makrodruštvu to je već prava hrabrost. Ali, možemo pretpostaviti da u vezi s tim dolazi do znatnih pomeranja u svesti koja imaju ili će imati blagotvorne efekte na izgrađivanje socijalističkog društva.

Deca

Hteo bih da, kao neosnovanu, pobijem i onu tvrdnju S. D. prema kojoj deca komunara nemaju mogućnosti za izbor i osuđena su na stil života koji im nameću roditelji. Ne znam odakle takav zaključak, međutim, činjenica je da, na primer, veoma kohezivne i organizovane sekte, kao na primer huteriti koji već nekoliko vekova žive izolovani u svojim naseobinama, dozvoljavaju deci da odlaze u svet. Postoje doduše i komune i roditelji koji pokušavaju indoktrinirati decu i nametnuti im svoj model kao jedino moguć. Međutim, kao što se vidi iz odlične

⁹⁾ Vidi knjigu njihovog ideologa D. Spenglera, *Revelation, the Birth of New Age*, Finhorn Foundation, 1974.

¹⁰⁾ Kao što nas informiše nemački časopis *Pardon*, objavljeno je više publikacija u kojima se raspravlja „za ili protiv modela AA-jevaca”.

dokumentarne knjige *The Children of the Counterculture*¹¹⁾ to su uglavnom efemerne religiozne komune (Hari Krishna, Jesus People i sl.). Najslobodniju i najsretniju decu autori ove knjige sreli su u dve „svetovne“ komune. Poznato je i to da u „komunama“ živi dosta roditelja koji praktikuju, odnosno pokušavaju da sprovede neautoritarno vaspitanje u smislu uputstva koje je formulisao D. Kuper (D. Cooper) koji kaže da detetu treba dopustiti i omogućiti da iskusi svoje „biti sam u svetu“. Jednu od veoma bitnih pozitivnih strana vaspitanja u komunama Kuper vidi u tome što ovde dete ima mogućnost kontakata i interakcija sa više odraslih tako da ne mora da se fiksira na jednog ili oba roditelja¹²⁾.

Komune posle Oktobarske revolucije u Sovjetskom savezu

Poznato je (odnosno trebalo bi da bude poznato) da komune imaju (ovakve i onakve) svoj istorijat. Takvo poznavanje istorijske pozadine omogućava nam da izbegnemo razne redukcionizme i površno gledanje na celokupnu problematiku... Na primer: „komune“ nisu nastajale samo u Americi, već i u Rusiji, odnosno Sovjetskom Savezu, čak u Nigeriji, a o Izraelu da i ne govorimo. U Sovjetskom savezu bilo je do 1931. godine 100 religioznih komuna (koje su sačinjavali uglavnom pristalice Lava Tolstoja), dok je vlast čak propagirala nastajanje socijalističkih komuna. Njih je 1918. godine bilo pet stotina, a 1931. godine 7600. U vreme staljinizma sve komune pretvorene su u kolhoze...¹³⁾ Posle Oktobarske revolucije nastajale su komune slične današnjim. V. Rajh (W. Reich) je na licu mesta posmatrao zbivanja, i u svojoj knjizi *Seksualna revolucija* opisuje studentsku gradsku komunu u Moskvi koju je sačinjavalo pet parova¹⁴⁾.

Ukratko: privlačnost grupnog života nije, ni vremenski, ni geografski ograničena...

Zaključak

Ne bi bilo suviše skicirati pozadinu — koordinatni sistem unutar kojeg se pojavio i razvio fenomen pokreta komuna. Novi talas, odnosno oživljavanje pokreta komuna posle drugog svetuskog rata javlja se 1967/68. godine i, na taj na-

¹¹⁾ J. Rotchild, S. B. Wolf, *The Children of the Counterculture*, Doubleday and Comp., Inc. Garden City, 1976.

¹²⁾ D. Cooper, *The Death of Family*, Vintage Books, 1971.

¹³⁾ Prema V. Zalar, *ibidem*.

¹⁴⁾ W. Reich, *Die Sexuelle Revolution*, Suhrkamp, 1975.

čin, podudara se s nastankom hipi pokreta, a naročito sa studentskim pokretom i novom levicom. Kao prateća pojava ili reakcija na ove pokrete pojavilo se tada interesovanje za novu desnicu i misticizam što je isto tako uticalo na formiranje komuna. Sa studentskim pokretom i novom levicom oživele su ideje marksizma i anarhizma koje su doprinele afirmaciji ideje o emancipaciji individue unutar kolektiva, odnosno grupe i nagovestile problematiku „svakodnevnog života”¹⁵).

Momenti koji su u poslednjoj deceniji postali bitni za koordinatni sistem i tako opredelili sadašnje interesovanje za različite oblike zajedničkog života u „komunama” su sledeće:

- kriza (nuklearne) porodice i vaspitanja¹⁶,
- pojava grupnih terapija i grupnih susreta (encounter grupe), reč je o otkriću „lekovitog učinka” grupe¹⁷,
- „ekologija”, težnja za prirodnim životom; suprotstavljanje hiperprodukciji i potrošnji kao i industrijsko-tehnološkom kompleksu; razvijanje „meke” tehnologije; farme koje proizvode biološki zdravu hranu¹⁸) i sl.

Van tog konteksta je, po mome mišljenju, nemoguće shvatiti domet i granice kako pokreta komuna, tako i antikulture u celini.

(Prevela sa slovenačkog TATJANA POPOV)

Literatura

- R. Kanter, *Commitment and Community, Communes and Utopias in Sociological Perspectives*, Harvard University Press, 1973.
- J. Feil (izd.), *Kommune, Grossfamilie, Wohngemeinschaft*, Rowohlt, 1972.
- D. Kerbs (izd.), *Die hedonistische Linke*, Luchterhand, 1971.
- L. Rawling (izd.), *The Genesis Community Proposal*, London.
- L. i O. M. Ungars, *Kommunen in der neuen Welt 1740—1972*, Kipp. und Witsch, 1972.

¹⁵) F. Bückelmann (izd.) *Befreiung des Alltags, Modelle eines Zusammenlebens ohne Leistungsdruck, Frustration und Angst*, Rogner Benhard, 1970.

¹⁶) Jedan od mladih psihoanalitičara čak smatra da „homo sapiens” biološki nije prilagođen egzistenciji u molekularnoj nuklearnoj porodici (Vidi Schmidbauer, *Sensitivität training und analytische Gruppendynamik*, Piper 1973).

¹⁷) O „grupi” uporedi još zbornik *Neue Sensibilität*, Luchterhand, 1974. i dve knjige H. E. Richtera, *Die Gruppe i Lernziel Solidarität* (obe izašle kod Rowohlta).

¹⁸) Najkompleksnije i najsystematskije ovu oblast razmatra alternativni engleski časopis *Undercurrents*.